

Rot Sándor

A KÉT- ÉS TÖBBNYELVÜSÉG LINGVISZTIKAI KÉRDÉSEI ÉS A
KULTURÁLIS PLURALIZMUS PROBLÉMÁI

A két- és többnyelvűség kérdéseinek tanulmányozása több évszázados múltra tekint vissza. Így pl. már Flavio Biondo /XV. század/ nagy érdeklődést tanúsított az olyan emberek iránt, akik két vagy több nyelvet felváltva használnak.

De e problémakör kérdéseit behatóan csak napjainkban kezdik vizsgálni, amikor a különböző lingvisztikai iskolák, irányzatok képviselői - a "modernizált" újgrammatikusoktól, a strukturális deskriptivistákon és transzformációs preszkriptivistákon át egészen az "új isteni igazságot" hirdető variacionisták második nemzedékéig, - a nyelv funkcionálásának, változásának és fejlődésének¹ a modellezésében egyre nagyobb figyelmet szentelnek a nyelvi kölcsönhatásoknak, és ezen belül a "non-code-switching" és "code-switching"² lingvisztikai interferenciáinak.

A két- és többnyelvűség lingvisztikai kérdéseit a nyelvtudomány leginkább a nyelvi kontaktusok problémáiban belül tárgyalja.

A lingvisztikai irodalomban vagy egy törekvés, hogy a nyelvi kontaktusok problémáit és ezen "non-code-switching" és "code-switching" lingvisztikai interfe-

renca típusait és altípusait a két- és többnyelvűség kérdéseivel azonosítsák.

Kutatásaink arról tanúskodnak, hogy ez helytelen. A neves A. Martinet alkotta "nyelvi kontaktusok" szakki-fejezésnek sokkal szélesebb jelentése van és magába foglalja nemcsak a bilingvizmus és multibilingvizmus /polilingvizmus/ típusainak és altípusainak sokaságát, hanem a nemmarginális kauzális nyelvi érintkezésektől egészen az intraregionális permanens nyelvi kölcsönhatás³ jelenségeinek széles skáláját. A két- és többnyelvűség önmagában véve érdekes probléma. Igen elterjedt, és léptenyomon találkozunk vele. A földkerekség sok országában és területén a lakosság jelentős része két- vagy többnyelvű; például: az USA-ban, a Szovjetunióban, Kanadában, Ausztráliában, Belgiumban, Svájcban, Elzászban, Vasconiában, Kataloniában, Walesben, Tirolban, Indiában, Pakisztánban és másutt. A két- és többnyelvűség tényezője nagy szerepet játszik ezeknek az országoknak a társadalmi életében, kultúrájában és oktatási rendszerében.

A Kárpátmedence illetve az euro-ázsiai nyelvi övezet északi részének, az USA, a Szovjetunió, valamint nemrégén Indiának izgalmas bilingvizmus és multilingvizmus jelenségeit tanulmányozva láthattuk Ch.A.Fergusson a diglossziáról⁴ szóló elmékedésének "gyenge pontjait", Ch. Osgood⁵ és J.M.Verescosagin⁶ a két- és többnyelvűséget a "szubordinatív" és "koordinatív" típusaira osztá-

lyező koncepciójának sematizmusát, valamint azt a tényt, hogy a többnyelvűség "nem egyszerű mechanisztikus kibővítése" a kétnyelvűségnek, ahogy ezt V. Vildomec⁷ állította, és ezért szükségszerű, hogy külön-külön tárgyaljuk.

Vizsgálataink azt bizonyítják, hogy a kétnyelvűség jellege mindenekelőtt a nyelvi kapcsolatok típusától függ. Kazuális nyelvi kapcsolatoknál kétnyelvű személy nagyon kevés akad, a kétnyelvűség leggyakrabban csak az egynyelvű környezetben szétszórt egyénekre jellemző. Az ilyen kétnyelvűséget individuálisnak nevezik; előfordul olyankor is, amikor egyes személyek önállóan idegen nyelvet tanulnak.

A nyelvészeti és lélektani szakirodalomban már évek óta élénk vita folyik a kétnyelvűség osztályozásáról. Kutatásaink azt mutatják, hogy a kétnyelvűség megnyilvánulásainak különféle típusait /összesen 15/ osztályozva ebből a szempontból négy csoportra osztani:
a/ kezdetleges bilingvizmus; b/ előrehaladt bilingvizmus; c/ nem teljes bilingvizmus; d/ teljes bilingvizmus.

A kétnyelvűség egy-egy csoportja a "non-code-switching" és "code-switching" lingvisztikai interferencia sajátos dinamizmussal és a nyelvi szintek behatolhatóságának különböző fokával jelentkezik.

Igy, a kezdetleges bilingvizmus lingvisztikai interferenciája a nyelvi szintek behatolhatósága a következő dinamizmussal jelentkezik: 1/ a lexikai-szemantikai

szint; 2/ a mondattani szint: pl. a német-magyar két-nyelvűség: "S haupt, das si z már /< m. már/ ksund"⁸.

'A legfontosabb az, hogy ő már egészséges';

a román-ukrán kétnyelvűség: "Am așteptat e tila /< ukr. пїла / viața" - 'Egy egész életen át vártam';

a hindi-angol kétnyelvűség: "Excuse me, kitné badže. he?" - 'Boosásson meg, hány óra van?'

Az előrehaladt bilingvizmus lingvisztikai interferenciájában a nyelvi szintek behatolhatósága a következő dinamizmust mutatja:

1/ a lexikai-szemantikai szint; 2/ a mondattani szint;

3/ a fonetikai /fonológiai szint:

pl., a magyar-angol /amerikai nemzeti változata/ bilingvizmus: "A korneron /ang. corner/ shokáik vártam a jányomért /< ang.: to wait for 'vár /valakiro/ - 'Az /utca/ sarkán sokáig vártam a leányomra';

a német-ukrán kétnyelvűség: 'Wir kain in woult am /to/ tytšken, /< ukr. d. тычка / 'Elmentünk az erdőbe a babnövényt alátámasztó karókért';

a bolgár-román kétnyelvűség: "Бугатия боїер /< rom. boier/ и расърдил на параната /< rom. taran/" 'A gazdag boier /földbirtokos/ megharagudott a parasztra'.

A nem teljes bilingvizmus lingvisztikai interferenciájában a nyelvi szintek behatolhatósága a következő dinamizmussal jelentkezik: 1/ a lexikai-szemantikai szint; 2/ a mondattani szint; 3/ a fonetikai /fonológiai szint; 4/ a szóképzési szint; 5/ a morfológiai szint

/ritkábban/:

pl., a jiddis-német kétnyelvűség: "Tes khan nicht sain /jid. niš zain helyett/, az tajm mešpuxə zol ov ter ohasens nit kommen /jid. niš kumen ~ kimen helyett/" - 'Nem lehet, hogy a családdal ne jöjjön el az esküvőre'.

az ukrán-angol /amerikai nemzeti változata/ kétnyelvűség: "Бойсики /<ang. Boys/ ВИСЕРАТЬ ЛЮБНО /<ang. like/ ЮХНЯ МОДЕР /< AmA d. them mother/" 'A kisfiúk hasonlítanak anyjukra'.

a román-szerb/horvát kétnyelvűség: "Mititei jeste tode-auna moje preferito jelo / < szerb-horvát jelo/" - 'A mititei /kis sült kolbász - R.S./ mindig a kedvenc étel'.

A teljes bilingvizmus lingviztikai interferenciájában a nyelvi szintek behatolhatósága a következő dinamizmust mutatja:

1/ a mondattani szint; 2/ a lexikai-szemantikai szint:

pl. az amerikai angol-német /penszilvániai kétnyelvűség:

"Misster loijer / < ang. lawyer/, wass Zeit iss es? / < ang.: What time is it?/" - 'Ügyvéd úr, hány óra van?'

szerb/horvát-magyar kétnyelvűség: "Želim da upoznam eszt a szeip várost" - 'Szeretném megismerni ezt a szép várost'.

a szlovák-magyar kétnyelvűség: "U kolibe zme žili aj u zimu /szlk./ mer asz erdiszetbe meszi vout /m./" 'Télen is a kalyibában éltünk, mert az erdőszetbe messze volt'.

A kétnyelvű szituációk túlnyomó többségében mindkét nyelv egyenlőtlen helyzetben van. A. Weiss azt ajánlja, hogy a kétnyelvűeknél különböztessék meg alapnyelvüket, amely mindennapi érintkezésük fő eszközüül szolgál, és második vagy pótnyelvüket, amelyet korlátozottabb mértékben, szakosítottan,⁹ csak az érintkezés bizonyos területein használnak. Sok esetben a kétnyelvűek alapnyelve, vagyis "A"-nyelve egyúttal anyanyelvük is. Ez az a nyelv, amelynek segítségével az ember gyermekkorában megismerte a világot, ismerkedett a világ jelenségeivel, folyamataival és viszonyaival, elsajátította a nemzeti és az egyetemes kultúra örökségeinek megnyilvánulásait, kifejezni tanulta az érzelmeit, tanulmányozta a társadalom más tagjaival való érintkezés formáit stb. Ezért ez a nyelv rendkívül szoros kapcsolatban áll mindennel, ami az embert körülveszi, az egész társadalommal, kultúrájával, az előző élettapasztalattal. Éppen ezzel magyarázható az anyanyelv pozíciójának rendkívüli szilárdsága a kétnyelvű ember és a kétnyelvű csoport általános kommunikatív rendszerében. Huzamos idejű kétnyelvűség esetén mindkét nyelv helyzete természetesen megváltozik, de olyan állapot, hogy mindkettő teljesen egyforma helyet foglaljon el az ember nyelvi tevékenységében, igen ritkán figyelhető meg és nem tart sokáig.

A bilingvizmus elméletének egyik vitás problémája az a kérdés, hogy vajon a kétnyelvű ember mindkét nyelve továbbra is önálló rendszerként áll-e fenn, vagy egy

rendszerbe olvad össze. Egyes tudósok, olyan orvosok megfigyeléseire hivatkozva, akik a kétnyelvűek beszédképességének elvesztésével kapcsolatos jelenségeket /afázia/ vizsgálták, arra a következtetésre jutnak, hogy az "A" nyelv és a "B" nyelv ismerete különböző helyeken lokalizálódik az agykéregben, tehát a nyelvi magatartás két különböző rendszereként nyilvánul meg. Más nyelvészek rámutatnak arra, hogy a kétnyelvű ember legtöbbszörre nem teljesen sajátítja el a másik nyelvet, ezért ilyen kétnyelvűeknél nem beszélhetünk két nyelvi rendszer fennállásáról. "Kétségre vonható - írja E. Haugen -, hogy minden kétnyelvű embernek két egymás mellett létező nyelvi rendszere van. Sőt az interferencia megjelenése feltételezhetővé teszi, hogy valamivel kevesebb mint két, már egynél több rendszere van".¹⁰

Vizsgálataink azt bizonyítják, hogy itt sokkal bonyolultabb helyzetekkel állunk szemben az "A"; "B" nyelvi rendszerek: I. a kezdetleges bilingvizmusnál a 1:0,4 korrelációt; a II. az előrehaladt bilingvizmusnál az 1:0,6 korrelációt; III. a nem teljes bilingvizmus az 1:0,8 korrelációt; a IV. a teljes bilingvizmusnál az 1:-1 korrelációt alkotnak.¹¹

Az a körülmény, hogy e kétnyelvű egyén gyengébben ismeri a "B" nyelvet, mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy bármilyen nyelv ismerete összefügg az emberi tevékenység teljes diapazonjával. A magatartás nyelvi rendszerét az ember a külső világ tanulmányozásával és a

szellemi élet folyamatainak tudatosításával egyidejűleg sajátítja el.

A nyelvek egyenlőtlen helyzete a kétnyelvű egyénél több más okkal is magyarázható. E nyelvek egyike nagyon gyakran fejlettebb kultúrát képvisel.

A kétnyelvűség jellege jelentős mértékben még attól is függ, milyen módszerrel - természetes vagy mesterséges módszerrel - tanulták a "B" nyelvet, más szóval, vajon a másik nyelvet beszélgetéssel, imitativan, idegen nyelvű személyekkel folytatott közvetlen gyakorlati érintkezéssel sajátították-e el, vagy pedagógus vezetésével tanulták valamilyen tanintézetben. Az első esetben a nyelvek kölcsönhatásának intenzitása jóval nagyobb. Ugyancsak ismeretes, hogy a "B" nyelv ismeretének foka sok tekintetben attól függ, hogy az illető személy milyen korában jött létre a kétnyelvűség: a gyerekek és a felnőttek kétnyelvűsége között eléggé jelentős az eltérés.

Egyes amerikai tudományos körökben igen elterjedt volt az az elmélet, hogy a kétnyelvűség árt az ember szellemi fejlődésének. E. Ludovicoy és mások "asszociációs pszichológiájának" hívei szerint a gondolkodás az eszmék és a szavak asszociációja, tehát bizonyos eszme és idegen nyelvű szó között közvetlen kapcsolat jöhet létre.¹² Viszont egy nyelv ismerete okvetlenül beavatkozik a később tanult más nyelvek ismeretébe. Ebből azt a következtetést vonták le, hogy a kétnyelvűség ne-

nehézségeket okoz gondolkodás közben, és ezek a nehézségek kiváltképp akkor érezhetők, ha a nyelvet szokatlan területen vagy olyan emberekkel való érintkezés közben használják, akikkel addig más nyelven beszélgettek.

Ezek az elméletek sok pszichológus és nyelvész el- lenvetéseit váltották ki. U.Stern azt bizonygatta, hogy a nyelvek különbözősége nem váltja ki e jelenségeket, sőt hatalmas ösztönzést ad a gondolkodás egyes mozzana- taihoz, az összehasonlításokhoz és a differenciációkhoz, a fogalmak kiterjedésének és határainak tudatosításához, a finom jelentésárnyalatok megértéséhez.¹³

A kétnyelvűségnél valamivel kisebb mértékben ter- jedt el a többnyelvűség vagy multilingvizmus /poliling- vizmus/. Többnyelvűek vagy több nyelven beszélők /néha poliglottoknak is nevezik őket/ azok, akik több mint két nyelvet ismernek és használnak. A tudományos irodalomban gyakran találkozhatunk azzal a nézettel, hogy a kétnyel- vűség és a többnyelvűség között csak mennyiségi jellegű eltérés van. E.Haugen véleménye szerint a többnyelvűség nem más, mint a többszörös kétnyelvűség válfaja.¹⁴ Va- lóban, sok azonos jelenség figyelhető meg a kétnyelvű- ségben és a többnyelvűségben, mindkettőt egész sor közös törvényszerűség jellemzi, viszont megfigyeléseink szerint közöttük nagy a különbség is. A többnyelvűségről bonyo- lultabbakká válik a viszony az érintkező nyelvek között, egész sor közbenső folyamat jön létre, a nyelvi hason- lóságok és azonosságok néha többfokozatú átmenet formá-

ját őrlik fel. Egyrészt a kétnyelvűség előző tapasztalata megkönnyíti minden következő nyelv elsajátítását, másrészt viszont, amikor a harmadik, "C", a negyedik "D" stb. nyelvet tanulják, akkor közben nemcsak az "A" nyelv interferenciáját érzik, hanem a korábban tanult "B" /"C"/ ... "N" nyelvekét is, tehát a nyelvek kölcsönhatása összetettebbé válik. A többnyelvűség e bonyolult jelenségeinek gyűjtött anyagunkból itt csak egy-két példáját mutathatjuk be:

Az amerikai angol-jiddis-országi trilingvizmusból:

ask [æsk] you my dear /AmA/ fránt unt dāne gantse
mišpoxe kumt tsu uns /jid./ В ГОСТИ НА СЛЕДУЮЩИЙ
/országi/ Šabes /jid./ evening /AmA/. " - Kérlek, drága jó
barátom /rokonom/ és az egész családot, gyertek hozzánk
vendégségbe a következő szombat este."

Az amerikai angol - szlovák - magyar - német quadrilingvizmusból:

"We all were really happy /AmA — /, /Že zme tu
t'ažku vojnu prežili /szlk./, hisz nem volt sem kenyerünk,
sem házunk /m./ / — / unt mir hoban nit
kevust wu mir kén solen" /német/ - 'Valóban nagyon boldogok
voltunk mindnyájan, hogy túléljük ezt a nehéz háborút,
hisz nem volt sem kenyerünk, sem házunk / lakásunk,
és nem tudtuk, hogy hová menjünk'.

Természetes nyelvi kapcsolatok viszonyai között gyakran figyelhető meg a nyelvek szubsztitúciójának jelensége: ha valakit ismeretlen nyelven megszólítanak, ön-

képtelenül is valamelyik általa ismert idegen nyelven, csak éppen nem az anyanyelvén válaszol.

A kétnyelvűséget és a többnyelvűséget tanulmányozó kutatóknak azt is figyelembe kell venniük, hogy a "B"-nyelv tanulásával párhuzamosan az egyén bekapcsolódik egy másik nép kultúrájába. Azok a személyek, akik számukra új kultúrát sajátítanak el, rendszerint úgynevezett "kultúrákoentussal" rendelkeznek. Ennek természete hasonlít a nyelvi akoentushoz, és szintén két olyan ellentétes szokásrendszer kölcsönhatásának eredménye, amelyik kitartóan interferálja egymást. Mivelhogy a kultúrákoentus azt jelenti, hogy megmaradnak azzal az előző környezettel fennálló szoros kapcsolatok, amelyből az egyén kikerült, ezért ez az akoentus egyidejűleg arról is tanúskodik, hogy az "A"-nyelvnek szilárd a helyzete a "B" / "C" ... "N"/-nyelv kultúrájával fennálló kapcsolatában.

A kultúra makrorendszerének a vizsgálata sok izgalmas problémát vet fel. E problémák megoldása csak az izomorfizmus elméletén alapuló módszerek segítségével lehetséges. Vizsgálataink azt mutatják, hogy a "gyorsuló idő" közepette a kultúra makrorendszere dinamikus rangsort alkot. E hierarchiában pezsgő élet folyik: állandóan változnak a rendszerek struktúrái, belső és külső tényezői, ezek viszonyai, de a nyelv uralkodó helyzete változatlan marad.

A kultúra rendszerei és struktúrái nem fejlődhet-

nének, ha nem állna rendelkezésükre a nyelv. Ezenkívül a nyelvi jelek a kultúra különböző rendszerekhez tartozó ideális vagy absztrahált entitásainak hordozói is.

Ugyanakkor a nyelv mint a kultúra makrorendszerének a szerves része, visszatükrözi a nem lineáris kauzalitás alapján a kultúra többi rendszereinek és struktúráinak a változásait és fejlődését. Ezért a visszatükrözési elmélet segítségunkra lehet abban a törekvésben, hogy a nyelv elemeiből kultúrtörténeti következtetéseket vonjunk le.

Ezekből az elméleti premissákból kiindulva megkíséreltük megállapítani a két- és többnyelvűség helyét a kultúra illetve kultúrák makrorendszerében. Megfigyeléseink ahhoz a következtetéshez vezettek, hogy a bilingvizmus és a multilingvizmus összefonódik a kulturális pluralizmus különféle típusaival.

A két- és többnyelvűség kulturális pluralizmusa több problémát vet fel. Ezek között itt csak kettővel szeretnénk foglalkozni:

- a/ Miből is tevődik össze ez a kulturális pluralizmus?
- b/ Hogyan kapcsolódnak a kulturális pluralizmus rendszerei és struktúrái a két- és többnyelvűség "A", "B", "C" ... "N"/-nyelvekéhez.

Kutatásaink egyértelműen mutatják, hogy a kulturális pluralizmus rendszerei nem tükrözik vissza mechanikusan a két- és többnyelvűség "A", "B", "C"... "N"/-

-nyelv korrelációját. A kultúra rendszerei és struktúrái, amelyek az "A"-nyelv körül csoportosulnak, dinamikusabban interferálnak a "B" /"C"... "N"/-nyelv körül tömörülő kultúra rendszereivel, struktúráival, mint maga az "A"-nyelv elemei, struktúrái a "B" /"C"... "N"/-nyelv rendszerével, elemeivel. Ezt a folyamatot elősegíti az a tény, hogy a kultúra "nem nyelvi rendszereiben" több az abszolút illetve areális univerzálé, mint a nyelvben. Ezért sok jelenség, amelyet néha nehéz magyarázni a két- vagy többnyelvű személy nyelvi rendszereinek kölcsönös viszonya szempontjából, magyarázatra találhat a kulturális pluralizmus folyamataiban.

J e g y z e t e k

- 1 A "nyelvi változás" és "nyelvfejlődés" közötti különbségekről ld.: S.Rot: On the Development of Present-day English and its Sociolinguistic Problems, "Hungarian Studies in English" XIII, Debrecen, 1980, pp. 7-9,11.
- 2 A "non-code-switching" és "code-switching" lingvisztikai interferencia jellegéről ld. részletesen: S.Rot: Inherent Variability and Linguistic Interference in Present-day British Standard English, "Grazer Linguistische Studien" 11/12, Frühjahr, 1980, pp. 221-223.11.
- 3 E nyelvi kontaktusok típusairól ld.: A. M. Pot, Особенности взаимодействия языков и диалектов Карпатского ареала, Ужгород, 1973; A. M. Pot, Венгерско-восточно-славянские языковые контакты, Будапешт, 1973.
4. ld. Ch.A. Ferguson: Diglossia, "Word" v. 75, N° 2, August, 1959.
- 5 ld. Ch. Osgood: Types of Bilingualism, New York, 1964.
- 6 ld. E. M. Верещагин, Пассивный и активный билингвизм и языковое контактирование. in: "Актуальные вопросы современного языкознания и лингвистическое наследие Е. Д. Поливанова", Самарканд, 1964.
- 7 ld. V. Vildomec, Multilingualism, Leyuen, 1963.
- 8 A két- és többnyelvűség példáit a saját gyűjtésünkből adjuk.
- 9 ld. A von Weiss: Zweisprachigkeit und Sprachbegabung, "Orbis" vol. V., No. 1. 1956, U8. Hauptprobleme der Zweisprachigkeit, Heidelberg, 1959.
- 10 E. Haugen: Language Contact; in: "Proceeding of the 8th Congress of Linguists", Oslo, 1958, p. 722.
- 11 ld. erről részletesen S.Rot: Multilateral Contact of Languages and Dialects in the Carpathian Linguistic Area and Problems of Sociolinguistics, "Grazer Linguistische Studien" 9, Referate vom 1. Soziolinguistischen Grazer Symposium, Frühjahr 1979, 146-148.11.pp.
- 12 ld. E. Ludovicy: Notes sur le bilinguisme, "Revue de psychologie de peuples", 9me année, No 2, 1954, p.157.
- 13 U. Stern: Psychological Problems of Bilingualism, New York, 1963. pp. 68-72.

14 E. Haugen: The Norwegian Language in America, vol. 1-2, Philadelphia, 1953, p. 6.

Rövidítések:

- AmA = az angol nyelv amerikai nemzeti változata /amerikai angol/
ang. = angol /nyelv/
bulg. = bulgár
d./dial./ = dialektus
jid. = jiddis
m. = magyar
rom. = román
szik. = szlovák